View metadata, citation and similar papers at core.ac.uk
brought to you by CORE
provided by Kazan Federal University Digital Repository

Макарова Венера Файзиевна,
д. филол. наук, доцент кафедры татарского языка и литературы, методик их преподавания, НГПУ, г.Набережные Челны, Республика Татарстан, Россия
e-mail:-makarova_vf@mail.ru

УДК 398.54

РӘССАМ ХӘМЗӘ ШӘРИПОВ ИҖАТЫНДА ТӨРЛЕ ХАЛЫК МИФЛАРЫНЫҢ ЧАГЫЛЫШЫ

МИФЫ РАЗНЫХ НАРОДОВ В КАРТИНАХ ХУДОЖНИКА ХАМЗЫ ШАРИПОВА

THE MYTHS OF DIFFERENT NATIONS ON THE HAMZA SHARIPOV'S PICTURES

Аннотация: В статье рассматриваются мифологемы разных народов и их отражение в картинах художника Х.Шарипова. Материалы исследования могут быть использованы в процессе обучения как диалог культур в школах, в средних и высших учебных заведениях.

Ключевые слова: миф, этнический авангард, образы волчицы, полумесяца, утки-демиурга, Сак-Сок.

Abstract. The myths of different nations and theirreflection on the Hamza Sharipov's pictures are considered in this article. The materials of researches can be used in the studying process both a dialogue of cultures in schools and secondary and higher educational institutions.

Keywords: the myth, the ethnic avant-garde, the images of wolves and crescent, duck-demiurge, the Suk-Sok.

Борынгыларның дөнья, тирәлек турындагы фантастик күзаллаулары һәм хыялда туган фантастик образлар, персонажлар турындагы хикәятләре – мифларда эшләнгән художество алымнары, образлар һәм сюжет-мотивларсәнгатьнең төрле өлкәләрендә элек-электән үк киң файдаланыла. Тотемнарга, культларга, космогоник күзаллауларга бәйле фольклор үрнәкләрен һәр халыкның сәнгатендә күрергә була. Элек-электән үк мифларда эшләнгән художество алымнарыннан, образлардан һәм сюжет-мотивлардан бигрәк тә әдәбият киң файдаланган. Бу яктан әдәбият мифологик образлар белән фикерләүдән башлап (мәсәлән, антик әдәбиятта Гомерның "Илиада", "Одиссея" поэмалары) мифологиядә эшләнгән художество чараларыннан, персонажлардан һәм сюжет-мотивлардан поэтик-стилистик алым буларакфайдалануга кадәр юл үткән (Кол Галинең "Кыйссаи – Йосыф", Хисам Кятибнең "Җөм-җөмә солтан", Г.Тукайның "Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш", "Шүрәле", "Су анасы" әсәрләре, Һ.Такташның "Җир уллары трагедиясе").

Рәсем сәнгатендә дә мифологик образлар ассоциациягә корылган сәнгать алымы буларак киң кулланыла. Бу җәһәттән, мифның фәлсәфи күренеш буларак ачылуы Чаллы рәссамнары Х.Шәрипов, З.Низаметдинов, Ш.Шәйдуллин, М.Хаҗиев, В.Акимов, Р.Мөхәмәтдинов, И.Зарипов, З.Минниәхмәтов иҗатларында күренә. Рәссамнар бигрәк тә тугандаш халыкларның фольклоры, мифологиясен өйрәнәләр, иҗатларында чагылдыралар. Төрле халыкларда булган уртак сюжетлар аша гомумкешелек кыйммәтләрен пропагандалыйлар.

"Милли авангард" юнәлеше вәкиле рәссам Хәмзә Шәрипов иҗатында да образ-билгеләрнең төрек дөньясы тотемнары, борынгы Болгар символикасы белән белән бәйләнешен күрәбез.

"Бу рәссамның иҗаты миллилеге, тормышчан гади, халык сәнгатенә, традицияләренә якын булуы белән кызыклы һәм игътибарны үзенә җәлеп итә. Шул ук вакытта аның иҗаты көнчыгыш сәнгате, XX гасыр Көнбатыш Европа модернизмы белән тыгыз элемтәдә тора", –дип яза галимә Й.Нигъмәтуллина [5, б.74]. Бу хакта Х.Шәрипов үзе болай ди: "Тарихтагы Пазыр курганнарында табылган мөселман диненә чаклы булган кыя ташларында калган рәсемнәргә, төрки халыклар дөньясындагы шаһ әсәрләргә, скифларның әсәрләренә игътибар итәм. Без аларның варислары бит" [7].

Рәссам картиналарының образлары икеләтә кодлаштырылган. Алар милли мифларны һәм традицион символларны аң аша үткәреп, халыкның үткәне турында уйландыралар. Мәсәлән, "Европаны урлау" (1996) картинасында (Х.Шәрипов В.Серовның "Похищение Европы" картинасының үз вариантын тәкъдим итә) диңгез урынына Агыйдел елгасы, тыныч кына шул елгада йөзүче ак үгез сурәтләнгән. Кара чәчле кыз бер кулы белән үгезнең мөгезенә тотынган, икенче кулында – стильләштерелгән чәчәк. Өстә – ераклаша баручы авыл: шартлы рәвештә ясалган өй, агач; йөзеп йөрүче үрдәк, күк йөзендә - йолдыз.

Борынгы грек мифы буенча, Юпитерне, финикия ханы кызының чибәрлеге әсир итә. Ул ак үгезгә әйләнеп, әсир кыз белән Урта диңгезне кичә, Крит утравына күчә. Рәссам антик мифны үзенчә шәрехли,

төрек халыкларында популяр булган “кыз урлау” йоласын тасвирлый. Шәхсән миндә гуннарның юл күрсәтүче болан яки сыер артыннан барып, Азак диңгезе муентыгындагы сазлык (Сиваш) аша үтүен һәм Кара диңгез буе далаларына чыгуын, чувашларның юл күрсәтүче боланны чагылдырган мифологик легендалар белән ассоциация туа. Кыз кулындагы ләлә чәчәге, айга охшаган мөгез татар халкының зур цивилизациягә юл тотуына ишарә сыман...

Шулай да, Х.Шәриповның иҗатын кызыксынып өйрәнгәндә, аның күбрәк төрки-болгар-татар мифларына мөрәҗәгать итүен күрдек.

Рәссамның күп кенә картиналарында бүре образы очрый. “Ак бүре” (1999) картинасында айга карап улаучы ак бүре зәңгәрсу “космик” фонда сурәтләнгән. Агачлар, рәссамга хас булганча, күккә сузылган куллар рәвешендә бирелә. Агачларның ун ботагы, безнеңчә, ун төрки кабиләгә ишарәли сыман... (Төрки халыклар, билгеле булганча, ак ана бүрене үзләренең килеп чыгышы белән бәйләп караганнар. Һун-төркиләрдәге иң абруйлы Ашина токымын ана бүредән туган ун баланы - булачак ыруг-кабилә башлыкларын искә төшерик...).

Агачларның ябалдашларын берләштергән яшел төс фонында йолдызы белән ак ярымай шәйләнә, бүре ак чәчәккә йөз тота. Стильләштерелгән чәчәк – татар халкының яңарыш символы. Ниһаять, ак бүре –борынгы бабаларыбызның гасырлар тирәнлегеннән килгән тавышы, азатлыкка омтылышы буларак укыла ала. Образларның шулай берләшүе художникның фәлсәфи концепциясен ача, милли традицияләрнең тарихи дәвамчанлыгын, халыкның рухи үсешен, әхлакый эзләнүләрен күрсәтә. Ак төс картинаның төп символларын берләштереп системага сала, кодлаштырып куелган мәгънәне саклап тора.

Башка татар рәссамнарының эшләрендә дә бүре сурәте күргәндә (А.Ильясованың “Ак бүре”, А.Шамсутованың “Ана бүре” картиналары К.Җәмитовның бронзадан эшләнгән бүре сыны, һ.б.) мифик хикәят буенча ана бүренең соңгы төрки халык вәкилен коткарып калуын тасвирлаган хикәятләр һәм башкортларның юл күрсәтүче бүрегә ияреп яңа җирләргә күчеп килүен гәүдәләндергән сөйләкләр искә төшә.

Кечкенә йолдызны кочагына алган ярымай – төрки халыклар культурасында еш очрый торган билге. Й.Нигъмәтуллина язганча, ярымай кешегә Аллаһ тарафыннан бирелгән белем яктылыгының өлешчә булуын күрсәтә. Калганын кеше үзе яшәү дәвамында эзләнүләр аша, гыйлем туплау, камилләшү аша табарга тиеш [5, б.74 .].

Ярымайны ислам символы дип карарга ярамый, чөнки ай мөселман диненә кадәр үк Византия эмблемасы булган – дошманнар басып ала башлагач болытлар арасыннан ай килеп чыгып аларны яктырткан, шул рәвешле, ай шәһәрне коткарган имеш. Күп кенә чыганакларда бу билге бик күп халыкларда, диннәрдә, мифологиядә төрле кызыклы мәгънәләрдә аңлатыла.

Х.Шәриповның “Изге күл” (1999) картинасының нигезендә изге Рәбига күле турындагы мифик легенда ята. Аллаһ колы Рәбига Мәккәгә хаҗ кылыр алдыннан амаз укырга ниятли, ләкин тәхәрәт алу өчен су булмавы аны бик борчый. Аллаһыга кайнар күз яшьләре белән ялвара башлый. Шул вакытта чиста сулы, тирән күл барлыкка килә.Рәссам күл панорамасына, җир барлыкка килү турындагы мифка нигезләнеп, йөзеп йөрүче үрдәкне өстәгән (болгар космогоник мифы буенча Җир шары дөнья океаны төбеннән үрдәк алып чыккан балчыктан барлыкка килә, һинд-иран халыклары,алтайлылар мифы буенча да, үрдәк-демиург суга чумып алып чыккан ләмнән, зураеп, Җир яратыла. Бу образ рәссамның “Нинди гүзәл бу дөнья” (2002) һ. б. картиналарында да урын алган.

Биредә ярымай, ак мәчеткә таба баручы хатын-кыз, ир-ат белән бала, яр буенда тыныч кына утлап йөрүче ат (төркиләр тормышында зур роль уйнаучы, укыла торган образ), ун ботаклы ике агач, кояшның җир тирәли хәрәкәтен, тарих кабатлануын күрсәтүче кызыл тәгәрмәч сурәтләнгән. Изге күл образы халык күңеленә якын булган легенданы саклап тора. Иманлы нәсел дәвамы барлыгын ак киемле бала, яшел ябалдашлар күрсәтә (кайбер картиналарда яфраксыз агач, киресенчә, нәсел коруын күрсәтә дип уйлыйбыз). Кыскасы, дөнья түгәрәк, тормыш шулай дөрес бара. Картинаның композициясендә шәрыкъ миниатюраларына хас үрнәкләрне дә чамаларга була.

“Корбан чалу” (1997) картинасында яссы фонда куе зәңгәр төстәге күл, күл өстенә күктәге йолдызларның шәүләсе төшкән, ак мәчегә охшаган тау, койрыгы ярымай булып төшеп тора (Тарихи хезмәтләрдә таулы Алтай курганнарында мәче яки барс рәсемнәре куп табылганлыгы әйтелә [4, 98 б.]), ә таулар төрки мифологиядә үлеләр дөньясы белән бәйле, шуңадыр тау, бәрән, сират күпере аша чыгачак адәмне уртак ак төс берләштерә). Иңнәре, түбәтәйле башы салынган ир-ат (татарның сабырлыгы) ак корбан бәрәне белән агач төбендә сурәтләнгән. Г.Дәүләтшинның тарихи хезмәтендә дә “Тәңрегә корбан чалулар имән агачы янында башкарылган” булуы турында әйтелә [4, б. 207]. Биредә мифлардагы “тормыш агачы” турында да сүз алып барырга булыр иде. Күп кенә картиналарда күпчелек халыкларда очрый торган “Тормыш агачы”, “Дөнья агачы, тирәге» сурәтен күрергә мөмкин. Аның ботакларының саны һәр халыкта табынган аллалар санына бәйле. “Төркиләрдә биек агачлар һәм таулар Тәңре культы белән шулкадәр якын булганнар ки, хәтта XI гасыр төрки галиме Мәхмүд Кашгари әле ислам динен кабул итмәгән төркиләрнең “биек тауларны”, “олуг агачларны” Тәңре дип атауларын яза [4, б. 76]. Тормыш агачына ышану Урта Идел буе халыкларында да сакланган. Мәсәлән, мордваларда, чувашларда сөлге, чигүлекләрдә дә әлеге агачны күрергә мөмкин.

Г.Дәүләтшинның тарихи хезмәтендә “Сөләйман пәйгамбәр йөзегендәге алты почмаклы йолдыз”

турында әйтеп кителә. Х.Шәрипов иҗатында 6 я 7 чатлы йолдыз сүрәтен (мәсәлән, “Укчы” (1999) картинасында) еш күрәбез. Борынгы легендалар буенча йолдыз кеше язмышы, К.Тинчуринның “Сүнгән йолдызлар” драмасында да шундый символ буларак аңлашыла). Әлеге рәсемдә атка атланган укчы янәшәсендәге кош - кеше җаны символы буларак сурәтләнгән дип уйларга мөмкинлек бар (шумерларда кеше үлгәч җаны кош булып чыгып очуы турында күзаллау яшәгән).

Х.Шәриповның картиналарында Шүрәлене, Су анасын, өстендә төрки мифлардагыча урманнарны тотып торган Кәлтә еланны күрергә мөмкин (кәлтә елан төрки мифологиягә фарсы, кытай мифологиясеннән килеп кергән дип исбатланган хезмәтләр бар [3, б.4]).

«Сак-Сок» әсәренең ана белән балалар арасындагы һәм алар аша кандаш туганнар (кайбер фаразлар буенча, хәтта борынгы болгар кабиләләре) арасындагы мөнәсәбәтне дә гәүдәләндерүе, парлар арасындагы конфликтны мораль-әхлакый планда тасвирлавы Х.Шәрипов иҗатында чагылыш тапкан (“Сак-сок” (1995). Картинадагы образ-тамгалар символик мәгънәгә ия – рәссам бөтен дөнья буйлап төрле җирләргә чәчелгән тамырлары бер булган төрки халыкларны, татарларны бердәм булырга чакырган.

Мәктәптә өйрәнелә торган бу образларга аерым тукталуны кирәк таптык. Күренекле галим М.Бакиров татарларда киң таралган мифологик Сак-Сок образларына, аларның язмышына аваздаш булган сюжетлар аша безне Шәрык дөньясына алып чыга [1, б. 44] . Мәсәлән, кытайларда бер-берсе белән сугышып яшәгәннәре өчен Шэнь һәм Шан исемле йолдызларга әверелдерелгән, бер-берсен күрүдән мәхрүм ителгән ике ир бала турында миф барлыгын әйтә. Һинд фольклорына карауч икенче бер мифта исә ир белән хатынга, егет белән кызга тиңләштереп йөртелә торган Чаква-Чакви кошлары фаҗигасе турында сүз бара. Берсе ана, икенчесе ата булган бу кошлар караңгы төшкәч бер-берсеннән аерылалар һәм, төн буена өзгәләнеп кычкыра-кычкыра, бер-берсен эзләп чыгалар. Сак белән Сокның күзләренә кояш яктысында кан сауса, Чаква белән Чакви ай яктысында күрмәс булалар. Янә килеп, тагын бер борынгы һинд мифында Индра (баш алла) тарафыннан каргалган ике фәрештәнең Шарка һәм Шука исемле кошларга әверелү трагедиясе тасвирлана.

М.Бакиров Сак-Сок белән гаҗәеп дәрәҗәдә охшаш-аваздаш булган мисалларның төрки халыкларының мифологиясендә дә очравын әйтә. Алтайлыларның бер мифологик легендасында, мәсәлән, бер-беренә өйләнергә җыенган егет белән кызның фаҗигале язмышы сурәтләнә. Зур елга аша чыкканда, болар баталар һәм дулкын егетне бер ярга, кызны исә икенче ярга чыгарып ташлый. Егет белән кыз төн буена, бер-берсен өзгәләнеп чакыра-чакыра, икесе дә ике якта йөриләр, ә таң аткач, кошларга әвереләләр. Шул ук алтайлыларның икенче мифологик хикәятендә исә көтүче егет белән кыз турында сүз бара. Алар ата-аналарының ризалыгыннан башка качып очрашалар һәм өйләнешмәкче булалар. Әмма әниләре каргаганнан соң, аларның берсе − күке, икенчесе һөдһөд кошы кыяфәтенә керә. Өченче мифологик сюжет Кырым татарларыныкы һәм анда да геройлар − егет белән кыз, ягъни парлы образлар. Алар да өйләнешергә сүз куешкан булалар. Ләкин кызның әтисе яшьләрнең никахлашуына кискен каршы төшә һәм аларны бер-берсеннән көчләп аера. Шуннан соң инде егет белән кыз, «исак-исак» дип үрсәләнеп кычкыра-кычкыра, һәр төнне бер-берсен эзләп үткәрүче кошларга әвереләләр. Төннәрен «исак-исак» дип моңлы тавыш белән кычкыручы кошларны Кырымда «исак» дип атап йөртәләр дә.

М.Бакиров фикеренчә, әлеге охшашлык-тәңгәллекләр һич тә бер-береннән бәйсез һәм мөстәкыйль рәвештә туган типологик уртаклык кына түгел, “бәлки гомуми җирлектә үзара җан азыгы алмашуга нигезләнгән генетик уртаклык та” [1, б. 44]. Бу уртаклык һун-төрки-болгар бабаларыбызның Көнчыгыш халыклары белән тыгыз аралашып яшәүләре һәм культура элементләре нәтиҗәсендә барлыкка килгән булырга тиеш.

Шул рәвешле, рәссам картиналарында мифлар, мифологемалар төп тема – вакытлар бәйләнеше, үткән белән бүгенге турында тирән идея-эстетик, фәлсәфи мәгънәви роль уйныйлар, традицион образ-символлар буларак заманча кабул ителәләр (“Ак бүре”, “Хатирәләр”, “Кайда син?”, “Сак белән Сок кебек”, “Корбан” һәм башкалар).

Укучылар белән Х.Шәрипов иҗатында түбәндәге миф төркемнәрен аерып чыгарырга мөмкин булыр иде космогоник мифлар (рәссам иҗатындагы орнаментлы кояш, йолдыз сурәтләре); антропогоник – халыкларның барлыкка килүен аңлаткан бүре, үрдәк образлары белән бәйле мифлар, кош-корт, үсемлекләр турында (бәхет кошы Һомай, Сак-Соклар, канатлы ат); культура геройларына бәйләнешле мифлар (ялгыз ир-ат образы, Алыпның болгар җирендә беренче булып сабан сөрүе); календарь мифлары (борынгы төркиләрнең ак һәм кара атка атланып, җәй һәм кыш көрәше уздыруы, җиткән егетне басу анасына өйләндерү һ.б.); дини мифлар (Нух көймәсе, кагъбә ташы); түбән мифология образлары (кәлтә елан, Шүрәле, Су анасы) һ. б.

Йомгак ясап әйткәндә, этник авангард тарафдары дип бәяләнгән Хәмзә Шәрипов иҗатын өйрәнү киләчәк буында төрле халык милли традицияләренә мәхәббәт тәрбияләүдә, фольлор белән кызыксыну уятуда отышлы чара була ала.

Әдәбият

1. Бакиров М. Татар фольклоры: Югары уку йортлары өчен дәреслек. – Казан: Мәгариф, 2008. – 359 б.
2. Бакиров М. Шигъърият бишеге: Гомумтөрки поэзиянең яралуы һәм иң борынгы формалары. – Казан: Мәгариф, 2001. – 343 б.
3. Гыйльманов Г. Татар мифлары: ияләр, ышанулар, ырымнар, фаллар, им-томнар, сынамышлар, йолалар.

– Казан: Татар.кит.нәшр., 1999. – 432 б.
4. Дәүләтшин Г.Төрки-татар мәдәнияте тарихы. Казан: татар.кит.нәшр., 1999. – 512 б.
5. Нигматуллина Ю. “Запоздалый модернизм” в татарской литературе и изобразительном искусстве. – Казань: Фэн, 2002. – 176 с.
6. Нигматуллина Ю. Татавангард и современный цивилизационный процесс. – Казань: Фэн, Академии наук РТ, 2011. – 68 с.
7. http://www.azatliq.org/content/article/748147.html. Мөрәҗәгать итү вакыты: 23 ноябрь, 2015.

Минһаҗева Ләйлә Ихсановна,
филология. фәннәре докторы,
Казан федераль университетының
татар әдәбияты кафедрасы доценты
Казан шәһәре, Татарстан, Россия
e-mail: Leila69@inbox.ru

УДК 821.512.145

КОРЪӘНДӘГЕ ЭТИК ҺӘМ ЭСТЕТИК КАРАШЛАРНЫҢ БАЛАЛАР ӘДӘБИЯТЫНДА ЧАГЫЛЫШЫ (XX ЙӨЗ БАШЫ МИСАЛЫНДА)

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТОБРАЖЕНИЕ ЭТИЧЕСКИХ И ЭСТЕТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ КОРАНА В ДЕТСКОЙ ПОЭЗИИ XX ВЕКА

LITERARY REFLECTION OF ETHICAL AND AESTHETICAL VIEWS OF KORAN IN THE CHILDREN LITERATURE OF XX CENTURY

Аннотация. Детская поэзия начала, в основном, развивалась в двух направлениях: религиозной и призванной передать знания о мире. Первое – получает свое воплощение в рамках этических и эстетических. Опора на заповеди Корана, касающиеся уважительного и трепетного отношения к Богу, родителям и старшим, прослеживаются в произведениях Г.Тукая, Н.Исэнбата, З.Ярмаки, С.Сунчелея, С.Рамиева, А.Сагыйди, Н.Думави и др. Такого рода лирические произведения призваны сформировать личность, обладающую высокими нравственными качествами.

Ключевые слова: татарская Литература, детская поэзия, Коран.

Abstract. Generally, children's poetry of the early 20th century, developed in two directions: the religious and knowledge about the world. The first one gets its expression in the framework of ethical and aesthetical views of Koran. G. Tukai, N.Isenbata, Z.Yarmaki, S.Suncheleya, S.Ramieva, A.Sagyydi, N.Dumavi in their works are based on the commandments of Koran, concerning a respectful attitude to God, parents and the older generation. These lyrical works are intended to form high moral personalities.

Keywords: Tatar literature, children's poetry, Koran.

1905-1907 еллардагы революцион борылышлар балалар поэзиясенең дә кызу темплар белән үсеп китүенә этәргеч ясый. Поэзиядә балалар өчен махсус иҗат итүче шагыйрьләр барлыкка килә. XX гасыр башы сәнгать хәзинәсендә урта гасырлар әдәби ядкәрләре, шулай ук Орхон-Енисей язмаларыннан, рун дәверләреннән башланган шигърият үсеше тупланугa басым ясап, Н.Хисамов «XX йөз башы татар әдәбияты барлык күпгасырлык үсешкә йомгак ясый, аның барлык мөһим үзенчәлекләрен бергә төйни һәм яңа шартлар нигезендә трасформацияли» дип язуы белән, әлбәттә, хаклы иде [8, б.199].

Чыннан да, бу чор татар балалар поэзиянең дә идея эчтәлеге гаять бай һәм төрле: гыйлем, мәгърифәт, тәрбия һәм әхлак мәсьәләләре, иҗтимагый, сәяси, милли проблемалар. Төп юнәлеше – шигырьләр, кыска дүртьюллыклар, поэмалар, мәсәлләр аша дини һәм дөньяви белем, тәрбия бирү. Шунлыктан шигъриятта тормышның бөтен өлкәләре дә чагылыш таба дияргә мөмкин.

XX йөз башы балалар поэзиясенең, нигезендә, Ислам дине, Коръәндәге этик һәм эстетик карашлар яссылыгында үсеш алуы, әлбәттә, аңлашыла. Чөнки, беренчедән, революцион борылышларга кадәр татарлар тормышында ислам кануннары зур урын алып тора; икенчедән, моңа кадәр балалар укуында кулланылган, мәчет һәм мәдрәсәләрдә төп уку китабы исәпләнгән борынгы төрки һәм Урта гасыр әдәби үрнәкләре (мисал өчен, «Кыйссаи Йосыф»та Йосыфның иң матур сыйфатлары итеп, “72 телне тәмам белә имди!”, “кешелекле һәм шәфкатьле”, җиденче сыйфаты итеп, “дине бөтен, диянәтле”, дип күрсәтелә [1, б.12]) Ислам дине,